

91682R

NEW ZEALAND QUALIFICATIONS AUTHORITY
MANA TOHU MĀTAURANGA O AOTEAROA

QUALIFY FOR THE FUTURE WORLD
KIĀ NOHO TAKATŪ KI TŌ ĀMUA AO!

Level 3 Lea Faka-Tonga 2021

91682 Demonstrate understanding of a variety of extended written and/or visual Lea Faka-Tonga text(s)

Credits: Five

RESOURCE BOOKLET

Refer to this booklet to answer the questions for Lea Faka-Tonga 91682.

Check that this booklet has pages 2–8 in the correct order and that none of these pages is blank.

YOU MAY KEEP THIS BOOKLET AT THE END OF THE EXAMINATION.

TEXT A: Faka'eke'eke (Interview)

Ko e faka'eke'eke eni 'o Pita Lātū, ko e tangata savea.

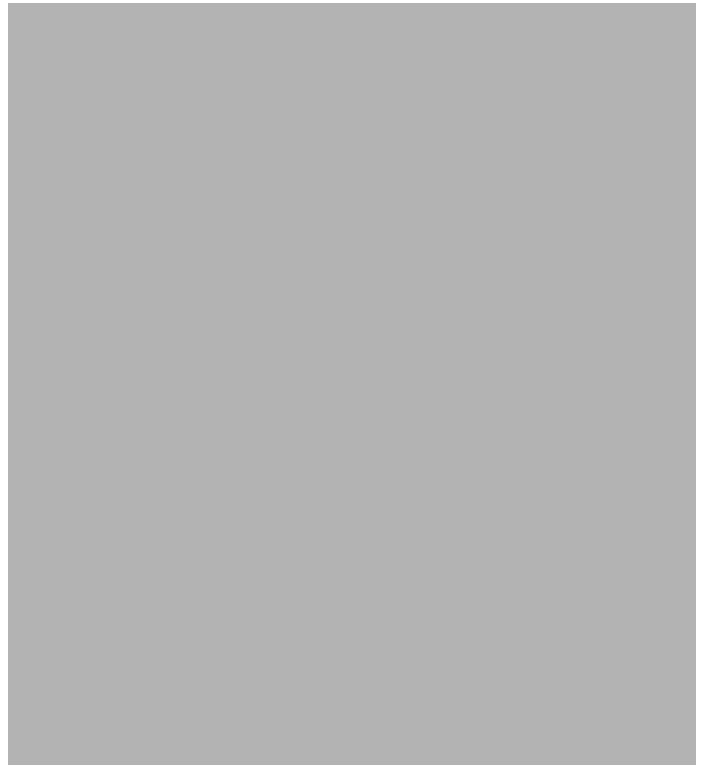
This is an interview with Peter Lātū, a surveyor.

Glossed vocabulary

pole'i	challenged
fakatoka	to lay
makatu'unga	foundation

Fāmili: Tu'u lotoloto he lavame'a 'a e Tamai'**'E lava ke ke fakamatala ki he founa na'a' ke hoko ai ko e tangata savea'?**

Ko 'eku tangata'eiki' ko e toko taha savea, ka na'a' ku tomu'a ako au 'o ma'u hoku mata'itohi he fika' he ko hoku manako' ia. Na'e faingata'a kiate au ke u fakangatangata au ki he faiako pē 'i loki ako', he na'a' ku faka'amu ke u ngāue'aki 'eku 'ilo fakafika' ki he ngaahi ngāue 'i tu'a' pea ko e 'uhinga ia ne u afe ai ki he savea'. Hili 'eku ma'u hoku Tipiloma he Savea' mei he Unitec, 'Okalani, na'e pole'i au 'e he'eku ongo matu'a' ke hoko atu 'eku ako', he ko e taha ia 'e 'uhinga na'a' na hiki fonua mai ai ki Nu'u Sila' ni he'eku kei ta'u 10 ko e faingamālie ako' mo e ngāue'. Ko e taimi ia ne u fakapapau'i ai te u hiki mai ki Dunedin 'o ako 'i he Polokalama mata'itohi he Savea' 'a e 'Univesiti'.

'E lava ke ke talanoa ki he hala fononga fakaako na'a' ke fononga mai ai he taimi na'a' ke hiki ai ki Dunedin?

Na'e 'ikai ko ha ngaahi ta'u faingofua, he na'a mau fetaulaki mo e ngaahi faingata'a 'o e nofo fāmili' pea mo e fie ma'u vivili fakapa'anga. Na'a' ku feinga 'o ma'u e ngāue ko e tiuta pē he 'api ako', pea' u toe ngāue fakataimi foki ki ha kautaha Savea. Na'e toe tokoni fakapa'anga mai 'eku ongo matu'a' mo hoku fanga tokoua'. Na'e faingata'a 'aupito 'a e ta'u 'e 2 faka'osi e ako', tautautefito ki he taimi ne toe hū ai mo Sālome ia 'o ako pea toe ngāue fakataimi foki. Na'e pau leva ke liliu holo 'ema taimi ngāue' ke fakapapau'i 'oku lava e ako' pea toe 'i ai ha taha 'i 'api he fānau' he taimi kotoa pea mo 'ave kinautolu ki he sipoti na'a' na kau ki ai.

'I he fakatokanga Levolo 4 he ta'u kuo 'osi', ne pau ke mau vahevahe e ngaahi fatongia' he na'e 'ikai ke lava ke mau ako he taimi tatau mo e fānau' 'i 'api he na'e 'ikai ke fe'unga e ngaahi komipiuta' kia kinautolu kotoa. Na'e tolu pē 'a e komipiuta' pea na'e pau ke mau ako taimi kehekehe koe'uhí' kae lava ke mau ngāue'aki kotoa e komipiuta'.

Ko e hā leva ha fale'i mo ha fakalotolahi te ke lava 'o tuku mai fakatefito 'i he anga ho'o fononga fakaako'?

Na'a' ku feinga ke u ngāue'aki 'a e faingamālie kotoa pē ke fakakau hoku hoa' mo hoku foha 'e tolu 'i he'eku ako' pea mo 'eku ngaahi fekumi na'e fakahoko'. Na'e ola lelei he na'e tupu ai 'a e manako 'a hoku foha lahi' he ngāue savea'. Na'a' ku monū'ia lahi foki ko e pou pou lahi 'a hoku hoa' mo hoku fāmili' ki he ngāue fakaako na'a' ku fai'.

Na'a mau toe ako foki ke mau lava 'o mo'ui pē 'iate kimautolu kae 'oua 'e mo'ui fakafalala ki ha taha. Ko e ako na'a mau fai', ko e fakatoka ia e makatu'unga ki he ako lelei' mo e ngaahi faingamālie ki he kaha'u 'o e fānau'. 'O tatau tofu pē mo e hiki fonua mai 'eku ongo matu'a' ki Nu'u Sila' ni ko e feinga ki homau kaha'u'.

TEXT B: *Konga tohi* (Article)**Glossed vocabulary**

fehokotaki	connected
faka'ānaua	to yearn
mavahe	isolated

'Oku kamata 'a e lea faka-Tonga' mei 'api

Ko e ngaahi feinga ke tauhi 'a hono ngāue'aki e lea faka-Tonga' 'e he fānau Tonga 'i Nu'u Sila' ni, 'oku fononga fakataha ia mo hono fakafaingofua'i 'a hono ngāue'aki e lea' 'i he komiuniti'. 'E lava 'eni kapau 'e loto lelei 'a e mātu'a' mo e kakai lalahi' ke nau lea faka-Tonga 'i honau ngaahi 'api'. Ka ko hono faingata'a', he 'oku 'ikai ke ngāue'aki ma'u pē 'a e lea faka-Tonga' ia 'i 'api neongo 'a e poto 'a e mātu'a' 'i he lea faka-Tonga'. Ko e mātu'a' ia mo e kakai lalahi' 'oku nau lea faka-Tonga pē kinautolu 'i he 'enau fe-pōtalanoa'aki pē, pea mo ngāue'aki he talanoa ki he fānau' he taimi 'oku nau kei iiki ai'.

Ka 'i he kamata ke hū 'a e fānau' ki he lautohi', kuo mālohi ange 'a 'enau lea fakapālangi 'i he ako'. 'Osi ha ngaahi taimi mei ai, kuo foki mai e fānau iiki ia mei he ako' 'o lea fakapālangi ki he 'enau mātu'a'. 'A ia 'oku faka'ohovale ia ki he mātu'a' 'a e vave pehē 'a e poto 'a e fānau' he lea fakapālangi 'o fakatatau ki he taimi na'a nau ako lea fakapālangi ai 'i Tonga'. Pea ko e 'osi pē ha ngaahi uike mei ai, kuo 'ikai ke toe lea faka-Tonga e mātu'a' ia ki he fānau', ka nau lea fakapālangi kinautolu. Kuo nau pehē, kapau te nau lea fakapālangi ki he fānau', pea 'e toe vave ange mo 'enau poto he lea fakapālangi'. Ko ia, 'i he hili ha ngaahi uike, 'osi atu mo e ngaahi māhina, 'osi pea mo e ngaahi ta'u, pea kuo 'ikai ke toe poto 'a e fānau Tonga ia 'i Aotearoa 'i he lea faka-Tonga'.

'Oku mahino 'aupito 'a e fie ma'u 'e he ngaahi mātu'a' ke poto 'a 'enau fānau' he vave taha' he lea fakapālangi. Pea 'i he taimi ni'ihi 'oku pehē 'e he mātu'a' ia 'oku 'ikai ke mahu'inga mo 'aonga 'a e lea faka-Tonga' ia ki he fānau'. Ko e 'uhinga 'o e fakakaukau', ko hono ngāue'aki 'o e lea fakapālangi' 'e tokoni ia ki he fāmili' ke nau fehokotaki lelei mo e sosaieti 'oku nau lea

fakapālangi'. 'Ikai ke ngata ai', ko e lea fakapālangi 'oku ngāue'aki ia 'e he ngaahi tekinolosia he ngaahi 'aho' ni, ngaahi ngāue'anga', pea ko e kī ki he ako lelei 'a e fānau'.

Kae kehe, 'oku ou faka'amuange 'e au 'oku 'i ai ha founa faingofua ke fakamatala'i 'aki ko e lea faka-Tonga' 'oku mahu'inga mo 'aonga 'aupito. He ko e lea 'oku' ne fakahoko 'a e fakakaukau mo e ongo', 'ilo mo e mahino', ngaahi tefito'i tui mo 'ete 'ilo pe ko hai kita', 'a 'ete ngaahi misi mo e ngaahi faka'amu' pea mo e 'uhinga kiate kitautolu 'a 'etau hoko ko e tangata pe fefine Tonga'.

Ko e fānau 'i he lolotonga' ni, te nau hoko ko e ngaahi mātu'a (tamai mo e fa'ē) 'i he kaha'u' pea 'e anga fēfē 'a 'ete ako'i kinautolu ke poto he lea faka-Tonga. 'E 'i ai e 'aho, 'e faka'ānaua e fānau ke nau lava mai 'o lea 'i he'enua lea'. Ko e ola 'o e ngaahi fekumi' 'oku nau pehē ko e tokolahi 'o e fānau pehē, ka kuo nau lalahi he ngaahi 'aho' ni, 'oku nau ongo'i mavahe mei he kau Tonga'. Ka 'oku nau faka'amu ke tali kakato kinautolu ko e kau Tonga 'o 'ikai ko e kau Tonga pelesitiki, 'oku lea fakapālangi pē. Ka neongo ia, 'oku tau fakatu'amelie he 'oku mo'oni 'a e lea 'oku pehē, "lolotonga 'oku tau kei mo'ui', 'oku 'i ai 'a e 'amanaki".

TEXT C: Ko e piokalafi (A biography)**Glossed vocabulary**

ta'ane	married
hala / pekia	died
kāfakafa	huge

Ko e talanoa 'o Kuini Sālote'

Ko Kuini Sālote' ko e taha ia e taki na'e 'ofa'i taha he Pasifiki'. Ko e taha 'iloa he fa'u maau', hiva' mo e faiva' kuo ma'u 'e Tonga.

'I hono ta'u 17, na'e ta'ane ai 'a Sālote mo Tungī. Na'e pekia 'e ne fa'ee' (Kuini Lavinia) he 1902 lolotonga ia 'oku kei ta'u ua pē 'a Sālote, pea hala 'ene Tamai (Siaosi Tupou II) 'i 'Epeleli 1918. Na'e hilifaki Kalauni 'a Sālote ko e Kuini' o Tonga 'i he ta'u tatau, 'a ia ko hono ta'u 18 ia. Ko e 'uluaki faingata'a ne fehangahangai mo ia 'i he'ene hoko ko e Kuini' ko e tō 'a e mahaki faka'auha ko e Flu 'i Tonga. Ne mate ai e peseti 'e 10% e kakai 'o Tonga', pea kau ai mo e fāmili 'o Sālote'. Ko e taimi faingata'a lahi kia Sālote pea na'e 'ikai ha ofo he'ene falala mo toe vāofi ange mo e 'Eiki'.

'I he lolotonga 'e ne pule', ne pekia hono foha' mei he'ene puke he mofi hui' 'i he 1936, pea pekia fakafokifā mo hono husepāniti', Tungī, ko e mahaki mafu. Ko e taimi faingata'a lahi kia Sālote, he na'a' ne pehē "Ko au pe 'a e tokotaha 'oku fehangahangai mo e ngaahi peau kāfakafa ko'eni' pea hangehangē te u melema ai". Ka na'e 'ikai ke melema ai, he na'e toe ofi ange 'a Sālote ki hono 'Otua' pea na'e feinga mālohi ke ne ikuna'i 'a e ngaahi faingata'a 'i he'ene mo'ui' koe'uhi kae lava ke tokoni ki hono kakai'. Na'a' ne pehē, " 'oku toki 'osi pē ngāue 'i fa'itoka".

Na'e tokolahi e hou'eiki na'a nau veiveiua pē 'e lava 'e he ta'ahine' ni 'o tataki e fonua'. Na'a nau hoha'a na'a ha'u ha fonua mālohi mei muli 'o ma'u 'a Tonga pea fa'ao e pule'anga meia Sālote 'o fokotu'u ha fa'ahinga pule'anga fo'ou. Ka na'e 'ilo'i pe 'e Sālote 'a hono ngaahi vaivai'anga', pea na'a' ne fanongo mo muimui ki hono kau fale'i' pea na'a' ne ngāue mālohi ke fakahoko ha ngaahi liliu 'e kau lelei ki Tonga. 'I he 1926, na'a' ne fokotu'u ai 'a e Kolisi Kuini Sālote' ma'ae fānau fefine' koe'uhī' ke nau lava 'o ako pea ke nau kau he fakakaukau'i e kaha'u 'o Tonga'. Na'a' ne tokoni ki hono fokotu'u e ako'anga fakafaito'o ma'ae Pasifiki' 'i Fisi, pea' ne kamata foki mo e Kolisi Ako Fakafaiako' 'i Tonga.

Na'a' ne fokotu'u e Kōmiti Tala-fakafonua 'a Tonga ke nau tauhi mo fekumi ki he ngaahi 'ulungaanga fakafonua'. Na'a' ne fokotu'u mo e ngaahi sikolasipi ki he fānau Tonga' ke nau ako ai 'i muli. Na'e lahi mo e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga na'a' ne fokotu'u he lolotonga 'a 'ene pule'. 'I he kamata', na'a' ne ngāue'aki e kakai muli' ke fakalele e ngaahi Potungāue fo'ou na'a' ne fokotu'u', ka na'a' ne kamata leva ke ne fetongi e kau pālangi' 'aki e kau ako Tonga kuo foki mei muli'.

Mahalo pē ko e me'a ia 'oku ma'u ai 'e Kuini Sālote 'a e loto mahino mo 'ofa kia kinautolu 'oku faingata'a'ia. Na'a' ne foaki me'a'ofa ma'ae kau uitou', kau mahaki mo e kau vaivai'. Na'a' ne 'ahi ki he ngaahi fānili 'o e kakai 'oku nau 'i pilisone', pea tokoni ki he ngāue 'a e kau tāupo'ou'. "Ko e 'elito 'o e fie tokoni' ko e 'OFA 'oku 'i hoto loto'. Ko 'ete ma'u e 'ofa', pea lava leva ke te tokoni mo 'aonga ki he kakai'. Na'e fu'u tokanga lahi 'a Sālote ki hono kakai' pea na'e ongo'i pehē pē mo e kakai' kia Kuini Sālote. Taimi e ni'ihī, 'oku fa'a fakapuli pea 'alu he taimi po'uli' ki he feitu'u 'oku 'i ai e kakai', koe'uhī' ke fanongo pe ko e hā 'enau talanoa fekau'aki mo e mo'ui' 'i Tonga. Ne hala 'a Kuini Sālote 'i he 1965, ka 'oku taku 'o pehē, 'oku 'ikai ha toe taki 'e 'ofa'i lahi 'e he kakai' ka ko Kuini Sālote.

Acknowledgements

Material from the following sources has been adapted for use in this examination:

Text A

<https://tpplus.co.nz/community/family-central-to-surveying-graduates-success/>

Text B

<https://matangitonga.to/2020/09/09/tongan-language-begins-home>

<https://www.istockphoto.com/vector/family-icon-with-tonga-flag-gm1309007107-398851068>

Text C

<https://readingwarrior.com/a-tongan-hero-of-yesterday-and-young-heroes-of-today/>